

УДК 81'33:159.922(=161.1:=161.2)

Н. В. Вдовиченко

Експериментальне вивчення концепту «сором» у свідомості українців і росіян

В статті дана інтерпретація результатів експериментального дослідження концепту «сором» у свідомості українців і росіян. Даний концепт розкриває етичне світобачення носіїв української і російської мови на сучасному етапі, допомагає виявити особливості національного менталітету.

Ключові слова: етичний концепт, ментальність, експеримент, респонденти.

Соціальні, культурні, етичні концепти являють особливий інтерес для лінгвістичних досліджень, оскільки саме вони дають багатий матеріал для осмислення картини світу носіїв даної мови, національного менталітету. Дослідження менталітету однієї з провідних європейських націй, яка створила незалежну державу і формує єдину платформу для спілкування етносів, що утворюють її поліетнічний простір, є одним з найважливіших завдань сучасної науки. В останні роки в історичній, культурологічній, соціологічній науці з'явився ряд досліджень, присвячених пошуку специфічних рис українського етнічного менталітету, які ґрунтуються на аналізі історичного минулого або емпіричній фіксації рис, притаманних національному характеру українця сьогодні.

Вивчення ментальності в лінгвістиці відбувається на рівні концептів, які відображають певний результат пізнання зовнішнього світу носіями мови. Уявлення про національний характер того чи іншого народу, що входить до мовної картини світу, можна одержати шляхом аналізу культурно значущих концептів.

Предмет нашого дослідження — концепт «сором», який є елементом як української, так і російської концептосфери. Він займає особливе місце в концептосфері духовно споріднених народів, тому що характеризується тісним зв'язком з національною культурою, національним характером. Цим пояснюється увага російських вчених — лінгвістів до вивчення даного концепта (Н. Д. Арутюнова [1, 2], Т. В. Булигіна, А. Д. Шмельов [3]). В українському мовознавстві проблема аналізу етичної лексики знайшла відображення у статті Т. В. Радзівської «Сумління й совість крізь призму української мови». Дослідниця вважає, що етичне світобачення українця представлено в мові концептами етичної сфери, які в сукупності створюють картину «наївної» етики. Розглядаючи такі найспецифічніші поняття «наївної» етики, як сумління і совість, Т. В. Радзівська відзначає, що сумління в українській мові має «світське» забарвлення, воно регулює і контролює поведінку свого носія, тоді як совість має релігійну орієнтацію, відповідаючи за збереження в людині духовності [6: 35]. Будучи активними чинниками внутрішнього життя особистості, сумління і совість за своїм концептуальним змістом близькі до поняття сором, тому що «виражають внутрішню здатність Его реагувати на оцінку своїх дій Іншим. Шкала психічних реакцій на оцінку Іншого розвивається від «сорому» до «совісті». Відповідно до цього розвитку зростає моральний аспект оцінки, зменшується або зовсім зникає зовнішня симптоматика реакції» [1: 57].

В рамках нашої попередньої роботи («Когнітивний аналіз етичної лексики як засіб дослідження лінгвоментальності») було зроблено спробу окреслити і проаналізувати засоби об'єктивації даного концепту в поведінці та мовленні українців на матеріалі класичної художньої літератури, що дало уявлення про зміст концепту в національній свідомості українців попередніх епох.

В нових, пострадянських політичних реаліях, коли основні конструкції політичної, господарської, соціальної та культурної поведінки знаходяться в протиріччі з базовими цінностями української та російської культури й етики, концепт «сором» викликає особливий інтерес.

Мета нашого дослідження — з'ясувати нинішню сутність розуміння даного морального поняття носіями української ментальності, виявити національно-специфічні смислові компоненти в структурі концепта «сором».

Дане дослідження проводилося на основі емпіричного матеріалу, який дає можливість з'ясувати, яке уявлення про сором українців і росіян склалося у молодих людей, що проживають у Південному регіоні України. В експерименті брали участь 120 чоловік: 66 українців, 31 росіянин і 24 представники інших національностей (болгари, молдовани, чеченці). Всі респонденти є студентами I–II курсу Одеської академії харчових технологій і Одеського національного університету ім. І. І. Мечникова віком 17–20 років. Опитуваним було запропоновано дати відповіді на питання: «Що в українців викликає почуття сорому, а в росіян — ні?» і «Що викликає почуття сорому в росіян, а в українців — ні?».

Відповіді, які надійшли на наше запитання у різних формулюваннях, опрацьовані і представлені у вигляді таблиць.

Таблиця 1

Що в українців викликає сором, а в росіян — ні?	Українці					Росіяни			Інші			% від заг. кільк.
	Одеса	Одеська обл.	Миколаївська обл.	Херсонська обл.	%	Одеса	Одеська обл.	%	Одеса	Одеська обл.	%	
Рідна мова	6	9	1	—	24,2	3	—	8,5	1	4	29,9	20,0
Мовл. помилки	—	6	—	—	9,2	3	1	11,1	—	—	—	8,3
Держава	5	—	—	—	9,2	4	—	11,1	2	4	31,5	13,3
Президент	3	—	2	—	7,5	2	—	5,7	1	—	5,2	6,7
Національність	4	—	—	—	6,1	1	1	5,7	—	—	—	5,0
Місце народження	—	6	—	—	9,2	1	1	5,7	—	—	—	6,7
Безгосподарність	—	1	1	—	3,0	—	2	5,7	—	1	5,2	4,1
Лінощі	2	—	—	—	3,0	1	—	2,9	—	1	5,2	3,3
Пияцтво	1	1	—	—	3,0	3	1	11,1	—	1	5,2	5,8
Негостинність	—	4	—	—	6,1	—	—	—	1	1	10,5	5,0
Байдужість, егоїзм	1	1	—	—	3,0	1	—	2,9	1	—	5,2	3,3
Не знають сорому	—	1	—	—	1,5	2	3	14,3	1	1	10,5	6,7
Однакові ситуації	6	6	—	1	19,6	2	3	14,2	—	—	—	15,0

Таблиця 2

Що в росіян викликає сором, а в українців — ні?	Українці					Росіяни			Інші			% від заг. кільк.
	Одеса	Одеська обл.	Миколаївська обл.	Херсонська обл.	%	Одеса	Одеська обл.	%	Одеса	Одеська обл.	%	
Держава	1	2	—	—	4,5	5	—	14,2	2	3	26,3	10,8
Національність	1	1	1	—	4,5	1	—	2,8	1	4	26,3	7,5
Війна в Чечні	—	3	1	—	6,6	—	1	2,8	2	1	16,3	6,6
Спортивні поразки	4	4	—	—	12,1	4	1	14,2	—	—	—	10,8
Жадібність	1	6	—	—	10,6	2	1	8,5	—	2	10,5	10,0
Рівень інтелекту	4	—	—	—	6,6	4	—	11,4	—	—	—	6,6
Важко відповісти	3	4	2	—	10,6	4	3	20,0	—	1	5,3	12,5
Не знають сорому	6	8	1	—	22,7	1	3	11,4	2	1	16,3	18,2

Розглянемо результати опитування.

20,0% від загальної кількості усіх опитаних відповіли, що почуття сорому в українців викликає рідна мова. При цьому так вважає 24,2% самих українців, більшість з яких проживає в селах і районних центрах, 8,5% росіян і 29,9% представників інших національностей. Слід зауважити, що українцям соромно розмовляти українською мовою в російськомовному середовищі: в культурно-побутових і навчальних закладах, в установах і організаціях, у транспорті, на вулиці тощо. Незважаючи на те, що функціонування української мови в усіх сферах суспільно-державного життя розширюється, коло нових мовців неухильно поповнюється, стереотипне уявлення про українську мову як мову хутірської «сільської» культури, яке сформувалося в роки її офіційного ostracizmu й третирування як другосортної, зберігається на зрусіфікованому Півдні. Принизливий морально-психологічний комплекс меншовартості тяжіє над українцями, які потрапляють в російськомовне оточення, зокрема в Одесі. Для багатьох Одеса й досі залишається російським містом, незважаючи на те, що край цей було заселено українцями (власне, ще протоукраїнцями) ще з антських часів [5: 5]. Щоб бути «своїм», а не «чужим» тут, треба розмовляти російською мовою. Тому українці, які приїжджають «завойовувати» це місто, перш за все прагнуть розчинитися серед інших, стати «як усі». Вони соромляться свого «малоросійського» походження, «провінціалізму» (6,7% від загальної кількості опитаних зазначили, що в українців викликає сором місце народження, до того так вважають 9,2% самих українців, що проживають в Одеській області, і 5,7% росіян), вбачаючи в рідній мові причину власних життєвих невдач, прагнуть піднятися на вищу сходинку за допомогою чужої мови.

Значна частина мовців в Україні реально перебуває в ситуації двомовності, коли постійно доводиться спілкуватися обома мовами. «В ідеалі такі мовці мали б бути повноцінними білінгвами..., тобто блискавично реагувати на кожну зміну комунікативної ситуації і при цьому легко переходити з однієї мови на іншу, часто навіть не помічаючи цього переходу» [7: 47]. В реальній мовній комунікації ми маємо іншу картину — білінгвізм неодмінно супроводжується явищами інтерференції. Виявлення елементів рідної мови на різних рівнях мовної системи, коли українець і росіянин розмовляють відповідно російською і українською мовами, сприймається, на думку 8,3% опитуваних, по-різному: українцям соромно, коли їм роблять зауваження, які стосуються мови, а росіянам — ні. Взагалі мовці негативно реагують на подібні зауваження, про що свідчить і література (Б. Шоу «Пігмаліон»), вбачаючи в цьому спробу повчати їх.

Можна припустити, що сором українців викликаний кількома причинами: по-перше, українці сприймають зауваження щодо мови з боку росіян як свою неспроможність оволодіти мовою, яку зобов'язані були знати бездоганно, що є свідченням їхньої нижчості порівняно із росіянами (певно, українці не зазнаватимуть сорому, якщо їхні мовленнєві огріхи виправлятимуть англійці, коли вони розмовлятимуть англійською мовою). По-друге, збереглося стереотипне уявлення, що повноцінність життя людини в Одесі багато в чому визначається тим, якою мірою вона володіє російською мовою. По-третє, російська мова для багатьох, хто відчуває невпевненість у собі, служить маскою, зняття якої викликає відчуття, схоже до того, коли людину застеляють за якоюсь непристойною справою.

Російськомовні носії, опиняючись у ситуації спілкування (як правило, офіційно-діловій), де роль домінуючої мови належить українській, прагнуть максимально наблизитися до того адекватного рівня комунікації, якого об'єктивно вимагає ситуація спілкування, що безумовно призводить до ряду мовленнєвих помилок. В таких умовах, на думку респондентів (і росіян, і українців), росіяни сорому не відчувають, в них переважає почуття гордості за те, що вони здатні вивчити іншу мову і спілкуватися нею.

В умовах, коли українська мова набула статусу державної і позбулася асиміляційного тиску, частина населення Південного регіону продовжує орієнтуватися на активне вживання тільки російської мови, почувачи себе при цьому цілком комфортно і впевнено. Це свідчить про те, що проблема мовного будівництва в Україні не розв'язана і державне втручання у функціонування мови залишається на сьогодні одним із складників національної політики. Про необхідність створення правового механізму для керування цим складним процесом йшлося на засіданні «Круглого столу», який відбувся 04.11.2000 р. на філологічному факультеті ОНУ, але, як бачимо, це питання не втратило своєї актуальності і зараз.

Аналіз результатів опитування показав і певну суперечливість в думках респондентів: з одного боку, відзначається (13,3% від загальної кількості), що українці відчувають сором за державу, а росіяни — ні; з іншого боку, 10,8% відповіли, що почуття сорому за державу властиве росіянам, а українцям — ні. Головною причиною сорому українців за свою країну, як називали опитувані, є зубожіння народу, маргіналізація населення, безробіття, неможливість реалізувати себе, маючи повноцінну освіту, корупція. Таким чином, у частини опитуваних склалося певне уявлення про те, що рівень життя в Україні нижчий, порівняно із рівнем життя в Росії. Ті, хто вважає, що росіянам соромно за державу, називали колонізаторську політику, яку проводила Росія щодо інших народів, Жовтневу революцію 1917 року, репресії сталінського режиму, відвернення від демократії західного типу і становлення на шлях абсолютистського правління.

Проблема зубожіння більшої частини громадян України, що є похідною від іншої проблеми — нерівності доступу до основних активів суспільства, безладдя і хаос, що панують у державі, залежність влади від великого бізнесу є наслідком відсутності в Україні сильної влади.

У значної частини респондентів сильна влада персоніфікується президентом Росії, який в уявленні опитуваних виступає інтегратором суспільних інтересів і сприймається як людина, що охороняє чи покликана охороняти соціальну справедливість і національні інтереси, з ним пов'язується стабільність і зростання економічної і військової могутності країни. Незважаючи на те, що В. В. Путін являє собою енергійного і жорсткого політичного лідера, а не керівника — колегіала, «гетьмана з материнськими рисами» (саме до такого типу вождя тяжів український етнос, починаючи із східно-слов'янського віча і козацької ради), 7,5% українців, 5,7% росіян і 5,2% інших вважають, що росіянам не соромно за свого президента, а українцям соромно за Президента України. Певно, на результати опитування також впливає джерело відомостей: російські засоби масової інформації показують В. В. Путіна багато і в найкращому світлі.

Криза, що охопила майже всі сфери суспільного життя, призвела до формування у значного прошарку молодих людей розгубленості, комплексу національної меншовартості, розчарування у власній державі і Президенті. 6,1% українців і 5,7% росіян вважають, що українцям соромно за свою національність, а росіянам — ні. Як ми розуміємо, причини сорому зумовлені насамперед соціально-політичними чинниками: українцям соромно усвідомлювати свою приналежність до нації, яка з моменту проголошення незалежності України не спромоглася утвердити себе як нація розвиненої держави. Причиною сорому за свою національність у іншій частині українців є відсутність патріотичних почуттів, неспроможність сприймати Україну як суверенну державу, Батьківщину. Вони розмовляють лише російською мовою, читають виключно на цій мові, до того ж російські видання, у яких, на жаль, часто подається антиукраїнська інформація. Сама згадка про національну приналежність викликає у таких людей сором і роздратування.

Інша частина респондентів (4,5% українців, 2,8% росіян, 26,3% інших) відзначили, що росіяни, на їх думку, соромляться своєї національності, а українці — ні, причому більшість з тих, хто дав такі відповіді, були представниками інших національностей. По-перше, такі результати викликані тим, що чеченці та болгари, які брали участь в опитуванні, вважають, що росіянину соромно усвідомлювати свою приналежність до нації, яка протягом століть позбавляла інші нації їхніх традиційних рис, не давала можливостей для функціонування та повноцінного життя їхнього національного організму, руйнувала їхню національну свідомість, а по-друге, респонденти вважають, що почуття патріотизму за 12 років реформ у росіян спотворилось.

Це означає, що проблема формування національної свідомості та самосвідомості є надзвичайно гострою і актуальною на сучасному етапі, адже відомо, що зденационалізована особистість ніколи не зможе стати повноцінним громадянином держави. При цьому слід враховувати, що національна система виховання, що склалася у нас, як і в інших народів, потребує перебудови з урахуванням вимог часу.

Серед основних явищ, які викликають в українців сором, а в росіян — ні, респонденти називають безгосподарність, пияцтво і лінощі. Дослідники української ментальності В. Липинський, О. Кульчицький, В. Янів, М. Шлемкевич та інші відзначали особливість господарського життя українців, яке в першу чергу було пов'язане із землеробством. Саме землеробський спосіб життя визначив таку ментальну рису українців, як працьовитість (3,3% респондентів вважають,

що українцям соромно перед собою та іншими за проявлені лінощі). Г. Ващенко в книзі «Виховний ідеал» пише, що про українського селянина створилося уявлення як про людину апатичну, пасивну, інертну і навіть ліниву. М. В. Гоголь у своїх творах особливо яскраво показав ці хиби вдачі, але, Г. Ващенко вважає їх не природними, а породженими певними історичними умовами життя українського народу [4: 168].

«Селянська» господарність українців, їх заповзятливість в облаштуванні свого двору, побуту, сімейного життя (на охайність хат, чистоту подвір'їв, прикрашених квітами, доглянуті присадибні ділянки звертали увагу мандрівники, починаючи з Павла Алепського) — це риси української ментальності, які, незважаючи на перевагу «малоросійської ментальності», в якій пріоритетними вважались урбанізація, розвиток міської культури, промисловості (В. Липинський), збереглися і сьогодні. 4,1% від числа усіх опитаних відповіли, що українцям соромно, якщо вони неохайно виглядають, якщо їхнє господарство чи дім у занедбаному стані.

5,8% відсотків респондентів заявили, що сором в українців викликає пияцтво. Не зважаючи на те, що вживання алкоголю є частиною культури, ментальною особливістю (вживання алкогольних напоїв супроводжує всі важливі події в житті людини, склянка горілки ставиться поряд з портретом померлого), пияцтво в Україні засуджувалося з давніх часів, що пов'язано із «селянськістю» української психології, її глибокою релігійністю.

Респонденти називають також байдужість, негостинність серед психологічних ознак, які викликають в українців сором (відповідно — 3,3%, 5,0%). Певно, тут маються на увазі ситуації, коли соромно за інших. Товариськість, почуття взаємодопомоги, підтримки, «психологічне розуміння чужого душевного життя», уславлена гостинність як риси української ментальності виявлені вченими шляхом ретельного аналізу історичного минулого, реально зафіксовані і в ході нашого експерименту.

Названі вище риси належать до тих цінностей і норм, що витворювалися народною мораллю як передумови гармонійного співжиття людей у суспільстві і зараз помітно ослабли. Сьогодні відносини між людьми все більше будуються на недовір'ї, обмані, прагненні з усього мати зиск. Орієнтація на чужорідну, здебільшого американізовану культуру змінює духовне, моральне обличчя нашого народу. Конкурентна боротьба у всіх сферах породжує ворожість у ставленні людей один до одного. Душевна щедрість і безкорисливість у світі наживи замінюються на жадібність та байдужість до інших.

Така ситуація в суспільстві, яке втрачає соціальну совість і соціальний стид, безсумнівно, вносить зміни в розуміння етичних концептів: значна частина опитаних відповіли, що українці і росіяни не знають сорому. Зауважимо, що 6,7% від усіх опитаних вважають, що це почуття невідоме українцям, і 18,2% вважають, що росіянам.

Наші моральні переконання мають тенденцію відображати культуру, в якій ми виховані. Українці і росіяни внаслідок близькості культур і штучного коригування менталітету за допомогою ідеології в СРСР мають схоже уявлення про факти, з яких складається ситуація, що вимагає моральної оцінки, яка виходить із моральних норм. Це знайшло вияв у результатах опитування — 19,6% українців і 14,2% росіян відповіли, що представники їхніх національностей відчують сором в однакових ситуаціях.

На думку частини респондентів, сором обумовлений біологічною природою, а не культурою, тому вони не дали відповіді на поставлене запитання.

Аналізуючи емпіричні дані, слід зазначити, що наша аудиторія, серед якої проводилося опитування, відображає не все українське суспільство, яке є зовсім неоднорідним ні за хронологічними, ні за регіональними ознаками. Проведений експеримент дозволив локалізувати уявлення про сором південного регіону України. Зрозуміло, що опитування в Західній Україні дасть інші результати. Представники різних регіонів, як і різних культур, неоднаково ставляться до свого історичного минулого, мови, культури, перспектив розвитку держави тощо.

Дослідження показує, що концепт сором формувався із життєвих спостережень над реальними ситуаціями, в умовах яких людина відчувала певний моральний дискомфорт. Уявлення мовоносіїв про концепт сором свідчать про його модифікацію на конкретному етапі історичного розвитку. Порівняльний аналіз уявлень про сором українців і росіян, які склалися у свідомості певної частини молодих людей, що проживають на Півдні України, дає змогу виявити особливості національного менталітету.

1. Арутюнова Н. Д. О стыде и совести // Логический анализ языка: Языки этики. — М., 2000. — С. 55–77.
2. Арутюнова Н. Д. О стыде и стуже // Вопросы языкознания. — 1997. — № 2. — С. 59–70.
3. Булигіна Т. В., Шмелев А. Д. Грамматика позора // Логический анализ языка: Языки этики. — М. — С. 216–234.
4. Ващенко Г. Виховний ідеал. — Полтава: Полтавський вісник, 1994. — 191 с.
5. Карпенко Ю. О. Мовна ситуація в Одесі: вивіски, реклама, назви вулиць // Мовні норми рекламного тексту. Матеріали «круглого столу». — Одеса: Астропринт, 2000. — 24 с.
6. Радзівська Т. В. Сумління і совість крізь призму української мови // Мовознавство. — 1999. — № 1. — С. 31–39.
7. Труб В. М. Явище «суржику» як форма просторіччя в ситуації двомовності // Мовознавство. — 2000. — № 1. — С. 46–58.

Н. В. Вдовиченко

ЭКСПЕРИМЕНТАЛЬНОЕ ИЗУЧЕНИЕ КОНЦЕПТА «СТЫД» В СОЗНАНИИ УКРАИНЦЕВ И РУССКИХ

В статье представлены результаты экспериментального исследования концепта «стыд» в сознании украинцев и русских. Данный концепт раскрывает этическое мировосприятие носителей украинского и русского языка на современном этапе, помогает выявить особенности национального менталитета.

Ключевые слова: этический концепт, ментальность, эксперимент, респонденты.

N. V. Vdovichenko

THE EXPERIMENTAL RESEARCH OF THE CONCEPT OF «SHAME» IN THE CONSCIOUSNESS OF UKRAINIANS AND RUSSIANS

This article gives an interpretation of experimental research of the concept of «shame» in the consciousness of ukrainians and russians. Given concept opens an ethic world view of ukrainian and russian native speakers on a modern phase, helps to discover the characteristics of national mentality.

Key words: ethnic concept, mentality, experiment, respondents.